

Critical Analysis of Unamuno's Agnostic Perspective on Belief in God, Immortality, and Their Ethical Implications

✚ **Mohammad Karami**
mohammad.karami@kums.ac.ir

Associate Professor, Islamic Studies,
Kermanshah University of Medical
Sciences, Kermanshah, Iran.

✚ **Hamedeh Rastaie**
H.rastaei@aletaha.ac.ir

Assistant Professor, Al-Taha Higher
Education Institute, Tehran, Iran.

✚ ***Behrouz Asadi**
b_asadi@kums.ac.ir

Assistant Professor, Islamic Studies,
Kermanshah University of Medical
Sciences, Kermanshah, Iran.

- Received: 2/3/2024
- Confirmed: 5/5/2024

Abstract:

The desire for immortality, as a consequence of self-love, is a deeply rooted desire in all humans. Miguel de Unamuno, an existentialist thinker and Spanish writer, believes that the desire for immortality is the source of religion and belief in God. According to him, the sorrow arising from uncertainty about satisfying our longing for an endless existence is our natural state. Faced with this tragic situation caused by human reason's inability to prove the existence of God and immortality, Unamuno endeavors to adopt an agnostic approach. He uses the natural but irrational desire for immortality in all humans to prove the existence of God, hell, the meaning of life, and ultimately to encourage people to live more ethically. He believes that belief in immortality can create a foundation for moral growth and personal development, helping to avoid the monotonous repetition of experiences in an eternal life. Initially, Unamuno's views might be perceived as pragmatic, anti-rational, and unrealistic. This paper attempts to elucidate the concepts of immortality, God, the meaning of life, reason, and faith from Unamuno's perspective, comparing them with the views of Kant, Nietzsche, William James, and Bernard Williams. Another innovation of this research is presenting a novel deductive formulation based on Unamuno's ethical perspective to prove the existence of God through personal immortality.

Keywords: Tragic sense of life, immortality, agnosticism, faith, ethics, personal development

Extended Abstract:

From Unamuno's perspective, since we cannot rationally prove or disprove immortality, any intellectual effort in this regard will only deepen doubt and despair about life. On the other hand, the heartfelt desire of humans is that death is not the end, and each of us harbors a strong desire for immortality. None of us can easily bear the thought that nothingness will completely consume us. This intolerance is not due to pride but rather a terror of extinction. Unamuno even claims that complete annihilation is more abhorrent to him than the eternal torments of hell. For him, immortality is so crucial that true religion is about salvation from death rather than from sin. In other words, what matters is immortality, whether with sin or without. This thirst for eternity is what Unamuno refers to as the "hunger for immortality," which he sees not only as the source of religion but also the deepest desire of every human. He believes that the sorrow from the uncertainty of fulfilling our longing for endless existence is our natural condition. Reason tells us that immortality is impossible, yet our hearts cannot accept death as the final reality; despite the denial by reason, we must live as if we are created for eternity. Initially, Unamuno's views might appear to be governed by pragmatism, anti-rationalism, and unrealistic thinking. He sees rationalism as inherently materialistic. According to him, materialism is a doctrine that denies the immortality of the individual soul and the continuation of personal consciousness after death.

When Unamuno sees that human reason cannot prove something inexpressible like immortality, he believes that the hunger, thirst, and intrinsic desire of humans for continuity and self-preservation are not rooted in hatred of death but in a loving desire for eternal life. Due to the widespread desire for immortality in all living beings, Unamuno does not view religious faith as merely a subjective, psychological, and arbitrary reaction but as a result of the human condition. According to him, although religious faith lacks cognitive content, it is rooted in fundamental human desires. In his view, belief in God stems from the natural human desire for immortality, and religious faith is not a description of the world's reality but a result of our desire to understand the world as a living and eternal being. It is through belief in God that our desire to enjoy an endless existence is fulfilled.

Unamuno believes that doubt is an essential characteristic of religious faith. He views belief in the immortality of the soul as a result of an irrational, or more precisely, supra-rational faith that is instinctive and emotional. By adopting an agnostic stance, Unamuno aims to express his doubt about the existence of eternal life while using the intense human desire for immortality to encourage people to pursue a morally good life. He argues that we should live in a way that makes us worthy of immortality, so that even if immortality does not ultimately happen and we face nothingness, the ethical life we led

would highlight a significant moral injustice if such a desire went unfulfilled. Unamuno uses the intense desire for immortality and the establishment of justice to argue for the necessity of personal immortality. He views religious faith not as a description of the world's reality but as arising from our desire to perceive the world as a living and eternal entity. His emphasis on this aspect is due to the practical and influential role that belief in immortality can play in giving human life meaning. In essence, Unamuno does not want the rational inability of humans to prove immortality to deprive them of the practical benefits of believing in it, such as moral development, personal growth, and providing hope. Therefore, he ultimately supports living in the world and sees the desire for more life as a sign of deep appreciation for the earthly life that we are continually nurturing.

References

- Anyadubalu, C. C. (2012). Human Existential Desire for Immortality in Unamuno's Perspective. *Global Journal of Human Social Science Arts & Humanities*, 12(14), 52-60.
- Barea, A., & Monegal, E. R. (1952). *Unamuno*. Bowes & Bowes.
- Buben, A. (2022). *Existentialism and the Desirability of Immortality*. Routledge.
- Buben, A. (2021). The dark side of desire: Nietzsche, transhumanism, and personal immortality. *The Southern Journal of Philosophy*, 59(1), 66-84.
- Candelaria, M. (2012). *The revolt of unreason: Miguel de Unamuno and Antonio Caso on the crisis of modernity* (Vol. 253). Brill.
- Culpepper, H. (1961). Immortality and modern thought: A study of Miguel de Unamuno. *Review & Expositor*, 58(3), 279-295.

نقد و تحلیل دیدگاه لادری گرایانه اوانامونو در خصوص اعتقاد به خدا، جاودانگی و اثرات اخلاقی آن

چکیده

میل به جاودانگی به‌عنوان یکی از تبعات حب ذات، میلی ریشه‌دار در تمامی انسان-هاست. میگل‌دی اوانامونو اندیشمند اگزریستانسیالیست و ادیب اسپانیایی معتقد است میل به جاودانگی، منشاء دین و اعتقاد به خداست. از نظر او اندوه ناشی از عدم اطمینان نسبت به ارضای شوق ما به وجودی بی‌پایان، وضعیت طبیعی ماست. به دنبال بروز این وضعیت تراژیک ناشی از ناتوانی عقل بشری در اثبات وجود خدا و جاودانگی، اوانامونو تلاش دارد تا با اتخاذ روشی لادری‌گرایانه از طریق شوق طبیعی اما نامعقول همه انسان‌ها به جاودانگی، اثبات وجود خدا، جهنم، معنای زندگی و نهایتاً ترغیب افراد به اخلاقی‌تر زیستن بپردازد. از نظر او اعتقاد به جاودانگی می‌تواند زمینه را برای رشد اخلاق و توسعه فردی فراهم نموده و از تکرار ملال‌انگیز تجربیات در یک زندگی ابدی اجتناب کند. در بادی امر از جمله شائبه‌ها در خصوص دیدگاه اوانامونو، نگاه پراگماتیستی و خردستیزی و غیرواقع‌گرایی حاکم بر اندیشه وی است. در این نوشتار تلاش شده تا با تبیین مفاهیم جاودانگی، خدا، معنای زندگی، عقل و ایمان از منظر او و مقایسه آن با دیدگاه‌های کانت، نیچه، ویلیام جیمز و برنارد ویلیامز این شواهد بررسی شوند. از دیگر نوآورهای این پژوهش، ارائه یک صورت‌بندی قیاسی بدیع مبتنی بر دیدگاه اخلاقی اوانامونو برای اثبات وجود خدا از طریق جاودانگی شخصی است.

کلیدواژه‌ها: حس تراژیک زندگی، جاودانگی، لادری‌گرایی، ایمان، اخلاق، توسعه فردی.

محمد کرمی

mohammad.karami@kums.ac.ir

دانشیار گروه معارف اسلامی، دانشگاه علوم پزشکی کرمانشاه،
کرمانشاه، ایران

حامده راستایی

H.rastaei@aletaha.ac.ir

استادیار موسسه آموزش عالی آل طه، تهران، ایران

بهروز اسلی (نویسنده مسئول)

b.asadi@kums.ac.ir

استادیار گروه معارف اسلامی، دانشگاه علوم پزشکی کرمانشاه،
کرمانشاه، ایران

○ تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۱/۱۴

○ تاریخ تایید علمی: ۱۴۰۳/۲/۱۶

مقدمه

حُبِّ ذات از غرائز اصلی و تمایلات مسلم انسان‌هاست. میل به جاودانگی نیز از لوازم و تبعات حُبِّ ذات است. حب ذات یا خوددوستی محدود به زمان حال نبوده و چنین نیست که شخص نسبت به آینده خود بی تفاوت باشد. براین اساس دوام ذات و جاودانگی یکی از امیال اصیل نوع انسان است. از این رو رابطه این میل با معنای زندگی و پدیده‌ی مرگ همیشه در تاریخ مورد توجه معنویت‌گرایان، انسان‌شناسان، جامعه‌شناسان، سیاست‌مداران، فیلسوفان و به‌طور کلی بشریت بوده است. میگل دی اونا مونو، شاعر و رمان‌نویس و فیلسوف اگزستانسیالیست اسپانیایی معتقد است که «گرسنگی جاودانگی» نه تنها سرچشمهٔ دین است، بلکه عمیق‌ترین آرزوی هر انسانی است. او می‌گوید عقل به ما می‌گوید که جاودانگی غیرممکن است، با این حال قلب ما نمی‌تواند مرگ را به‌عنوان واقعیت نهایی بپذیرد. اما علی‌رغم انکار عقل بایستی به نحوی زندگی کنیم که گویی برای ابدیت خلق شده‌ایم. آگاهی از این تعارض است که «حس تراژیک زندگی» را تشکیل می‌دهد (Viladesau, 1991, p5). از نظر اونا مونو خواست قلبی انسان‌ها این است که مرگ پایان نباشد اما از آن‌جا که نمی‌توانیم واقعیت جاودانگی را به‌طور قطع اثبات یا رد کنیم، هرگونه تعقل در این رابطه نتیجه‌ای جز تعمیق شک و ناامیدی از زندگی نخواهد داشت. بنابراین بهترین راه برای فرار از شکاکیت و ناامیدی، اتخاذ موضع لادری-گرایانه و زیستن به نحوی است که گویی زندگی بی‌پایان است. زیرا معنای زندگی کاملاً وابسته به مفهوم جاودانگی است: «اگر حیات هشیارانهٔ ما چیزی بیش از یک فلش نور در میان دو انتهای تاریکی نیست، پس هیچ چیز شگفت‌انگیزتر از هستی نیست» (Unamuno, 2012, p13). اسپینوزا نیز در گفتاری مشابه معتقد است هر موجودی می‌کوشد در خود تداوم داشته باشد و روح گاه با یک ایدهٔ روشن یا مبهم تمایل دارد تا برای مدت نامعلومی وجود داشته باشد (Ethic, part III, props. VI-X). «بودن یا نبودن» شکسپیر یا آن قطعه در کوریولانوس (Coriolanus) که درباره‌ی ماریوس (Marcius) گفته می‌شود: «از خدا جز ابدیت، نمی‌خواهد»، چه معنای دیگری جز تمنای ابدیت می‌تواند داشته باشد؟ عطش ابدیت همان چیزی است که در میان مردم به آن عشق می‌گویند؛ زیرا هر عاشقی دوست دارد در معشوقش جاودانه شود (Viladesau, 1991, p6).

در مقابل فیلسوف انگلیسی، برنارد ویلیامز در مقاله‌ای تحت عنوان «مورد ماکروپولس: تأملی دربارهٔ ملال جاودانگی» به دنبال ردِ ضرورت و نفی مطلوبیت جاودانگی برای معناداری زندگی انسان‌هاست. این مسئله نشان از آن دارد که در دهه‌های اخیر، برخی اندیشمندان و فلاسفه و ادیبان در خصوص مطلوبیت جاودانگی و ارتباط آن با معنای زندگی تردیدهای جدی داشته‌اند. همچنین در خصوص نسبت انسان‌ها با جاودانگی، اندیشمندان اگزستانسیالیستی همچون کرکگور و نیچه و اونا مونو به موضوع بذل نظر داشته‌اند. در این نوشتار به بررسی دیدگاه‌های اونا مونو در خصوص جاودانگی و معنای زندگی خواهیم پرداخت. به‌منظور تبیین و تنقیح بیشتر دیدگاه‌های این اندیشمندان را با دیدگاه‌های اندیشمندانی چون نیچه، کرکگور، ویلیام جیمز و برنارد ویلیامز مقایسه خواهیم کرد.

پیشینه پژوهش

در پژوهش‌های داخلی انجام‌شده در این زمینه، بیشتر به ارتباط مرگ و مرگ‌اندیشی و تاثیر آن بر معنای زندگی توجه شده است (قائمی و واعظی، ۱۳۹۳). در پژوهش دیگری نیز به تلازم میان مرگ و جاودانگی و معنای زندگی پرداخته شده است (اسکندری و پورمحمدی، ۱۳۹۶). اروین یالوم نیز در کتاب روان‌درمانگری اگزیستانسیال به تاثیر موقعیت مرزی مرگ بر معنای زندگی انسان‌ها و تغییر اولویت‌های فرد بذل نظر داشته است (۱۳۹۰). اما در خصوص جاودانگی و تاثیر آن بر بی‌معنایی زندگی، برخلاف توجه فراوان فلسفه غرب به این موضوع، شاهد تنها دو پژوهش به زبان فارسی هستیم: در ابتدا آرش نراقی در مقاله «متافیزیک مرگ: آیا جاودانگی خواستنی است؟» به شرح و نقد دیدگاه برنارد ویلیامز پرداخته (۱۳۹۷) و در ادامه در مقاله دیگری به نقد و بررسی نسبت جاودانگی با معنای زندگی با تاکید بر شرح انتقادات مخالفان دیدگاه ویلیامز توجه شده است (محمدرضایی و مهریان‌پور، ۱۳۹۹). از نظر اونامونو اشتیاق برای نمردن یا میل شدید برای جاودانگی شخصی پس از مرگ، بیشتر از آن‌که امری عقلانی باشد، تمایلی عاطفی است. از این رو با اتخاذ رویکردی غیرشناختاری به موضوع جاودانگی، به نقد دیدگاه مخالفانی همچون ویلیامز می‌پردازد و از قدرت میل به جاودانگی برای معنادهی توأمان به زندگی دنیوی و اخروی بهره می‌جوید. امری که به نظر می‌رسد در پژوهش‌های انجام‌شده بدان پرداخته نشده و نوشتار پیش رو درصدد تبیین آن است.

دیدگاه اونامونو در باب سایه‌های جاودانگی

از نظر اونامونو هر انسانی در آرزوی جاودانگی است و فراگیر بودن آیین‌های یادبود و سنت‌های مذهبی را شاهدهی بر این باور می‌داند (Unamuno, 1954, p57). هیچ‌یک از ما انسان‌ها به‌سادگی نمی‌توانیم این تصور را تحمل کنیم که نیستی ما را کاملاً بیلعد و غرور نیست که باعث این عدم تحمل می‌شود، «بلکه وحشت از انقراض است». اونامونو حتی ادعا می‌کند که نابودی کامل برای او نفرت‌انگیزتر از عذاب‌های همیشگی جهنم است: «بهتر است در درد زندگی کنی تا این‌که (در آرامش عدم محض) نباشی» (Unamuno, 1954, pp4-43). جاودانگی در اندیشه اونامونو آن‌چنان پراهمیت است که برای او دین واقعی نجات از مرگ است تا از گناه. به‌عبارتی آنچه مهم است نامیرایی است، چه با گناه، چه بی‌گناه (Barea, 1952, pp30-31).

اما حتی کسانی که با این احساس نسبتاً افراطی و شاید ساده‌لوحانه موافق نیستند، باید اعتراف کنند که بسیاری از نگرش‌ها و رفتارهایشان به‌نوعی در جهت حفظ خودشان است. اونامونو می‌گوید: «وقتی شک و تردید به فرد هجوم آورده و ایمان او به جاودانگی روح را تیره می‌سازد، انگیزه‌ای شدید توأم با اضطراب ناشی از تردید سبب می‌شود تا فرد نام و شهرت خود را به‌نوعی ماندگار کرده تا حداقل «سایه‌ای از جاودانگی» را درک کند». برای مثال حتی در دنیای مدرن، جایی که باورهای سنتی درمورد جاودانگی روح، ظاهراً مورد توجه مردمان نیست، مردم هنوز صاحب فرزند می‌شوند و به امید انتقال میراث ژنتیکی یا حک شدن نام خود در کتاب‌های تاریخ، آثار هنری و ادبی خلق می‌کنند. اگرچه ممکن است از ماهیت این امیدها کاملاً آگاه نباشند، اما اونامونو همه آن‌ها را جلوه‌هایی از تلاش برای جاودانگی می‌داند. از دیگر «سایه‌هایی» که اونامونو بدان اشاره می‌کند گرایش برخی از جهان‌بینی‌های مذهبی و فلسفی است که از طریق فریب‌های همه‌خدانگاران و یکتاپرستانه، نوید حفظ شدن در ذهن فراگیر خدا را می‌دهد و تلاش دارد تا در مواجهه با نابودی شخصی، به ما آرامش دهد. اما از نظر اونامونو وجه مشترک سایه‌ها این است که وقتی درمورد نابودی قریب‌الوقوع خود عصبی می‌شویم، حقیقتاً ما را به آنچه واقعاً می‌خواهیم نمی‌رسانند. به همین دلیل از آن‌ها به

عنوان «هدایای تسلی بخش» (consolation prizes) یاد می‌کند (Buben, 2022, p53).
(Evans, 2014, p64; Candelaria, 2012, pp55-6).

اونامونو جلوه‌هایی از تلاش انسان‌ها برای جاودانگی همچون فرزنددار شدن، خلق آثار هنری، نوشتن کتاب و... را به سایه‌های جاودانگی تعبیر می‌کند. اگرچه این تلاش‌ها نشانه‌ی وجود میلی عمیق در تمامی انسان‌ها برای جاودانه شدن است، اما به کار بردن تعبیر سایه توسط او برای آنچه انسان‌ها به‌عنوان راهی برای جاودانه شدن بدان می‌نگرند، نشان از آن دارد که او ضمن این‌که این قبیل فعالیت‌ها را نمودی از میل انسان‌ها به جاودانگی می‌داند، آن‌ها را از آن جهت که از سر ناامیدی از جاودانگی شخصی انجام می‌پذیرند نه کارهایی اصیل، هدایایی تسلی بخش تلقی می‌کند. از این‌رو اونامونو در جهانی که در آن بسیاری از مردم از دستیابی به جاودانگی شخصی ناامید شده و به‌طور فزاینده‌ای به سایه‌ها روی آورده‌اند، از مبارزه با ناامیدی و دور ماندن از سایه‌ها و اشتیاق برای جاودانگی شخصی، حتی زمانی که غیرممکن به نظر می‌رسد، دفاع می‌کند: «او بیش از هر چیز خواهان نوعی از جاودانگی است که آن را عاشقانه و حتی در برابر عقل می‌داند» (Buben, 2022, p51). یکی از تعابیر مهم اونامونو که بیانگر رویکرد غیرشناختاری او در خصوص جاودانگی است «حس تراژیک زندگی» است.

حس تراژیک زندگی

اونامونو بر این باور است که تمنا و عطش جاودانگی در انسان‌ها نه‌تنها منشاء دین است، بلکه تمایلی عمیق در انسان-هاست. از نظر او اگرچه عقل ما جاودانگی را ناممکن می‌داند، اما قلب (دل) ما نمی‌تواند مرگ را پایان قصه زندگی بداند. از نظر او انسان‌ها باید چنان زندگی کنند که علی‌رغم انکار عقل، گویی خداوند زندگی آن‌ها را برای ابدیت طراحی کرده است. آگاهی از این تناقض برساننده «حس تراژیک زندگی» است (Anyadubalu, 2012, p1). این وضعیت - کشمکش میان تمنای وجودی بی‌پایان و فقدان توجیه عقلانی برای باور به وجود خداوند - یک تعارض نظری نیست، بلکه یک تعارض احساسی است و به همین دلیل اونامونو آن را «حس» می‌خواند. از طرفی این وضعیت «تراژیک» است؛ زیرا حل‌ناپذیر است و نمی‌توانیم بر فقدان توجیه اثباتی خود غلبه کنیم. هدف باورهای ما دستیابی به حقیقت است. یعنی نمی‌توانیم P را باور کنیم بدون این‌که تصدیق کنیم که P درست است. همچنین نمی‌توانیم قضاوت و تصمیم خود را به حال تعلیق درآوریم و خود را تسلیم شک کنیم؛ زیرا این به‌معنای خاموش کردن اساسی‌ترین تمایل طبیعی ما یعنی میل به جاودانگی است. تلاش برای فرار از این عدم قطعیت در کنار تمایل به لذت بردن از وجودی بی-پایان، نوعی غم و اندوه در ما ایجاد می‌کند (Oya, 2020, pp88-89).

اونامونو وقتی می‌بیند که عقل بشری نمی‌تواند امر بیان‌ناپذیری همچون جاودانگی را اثبات کند، بر این باور می‌شود که گرسنگی و تشنگی و میل ذاتی انسان به تداوم و حفظ خود، شوق نامعقولی (irrationalism) است که نه در نفرت از مرگ بلکه در میلی عاشقانه به زندگی جاودانه، ریشه دارد (Anyadubalu, 2012, p2). او با فرض این‌که انسان دارای روح جاودانه است، دیدگاه خود را در مورد جاودانگی روح انسانی صرفاً به روشی غیرعقلی اثبات می‌کند. زیرا عقل انسانی با توجه به محدودیت‌های خود، نه‌تنها اثبات نمی‌کند که روح فناپذیر است، بلکه حتی اثبات می‌کند که آگاهی فردی نمی‌تواند پس از مرگ ارگانیسم‌های فیزیکی وابسته به آن ادامه یابد. محدودیت‌ها حدودی هستند که فراتر از آن‌ها، امور غیرعقلانی هستند. امور غیرعقلانی سه دسته فراعقلی، فروعقلی و خلاف عقل هستند. از نگاه برخی متفکران، امور فراعقلی همگی پوچ هستند (Unamuno, 1954, pp4-103) (Buben, 2022, p54). اما تلقی اونامونو آن است که امور فراعقلی خردگریزند، نه خردستیز. از این‌رو این تلقی که تمامی امور غیرعقلی پوچ هستند نادرست است. از این‌رو جاودانگی شخصی به‌عنوان یک موضوع خردگریز می‌بایست از طرق دیگری همچون قلب مورد توجه قرار گیرد.

اونامونو در جستجوی صادقانه خود برای حقیقت جاودانگی، ابتدا عقل‌گرایی را دنبال کرده و در نتیجه به سمت هگلیسم گرایش پیدا می‌کند. سپس عقل انسانی را رها نموده و برای تبیین مفهوم جاودانگی - همچون پاسکال در استدلال شرطیه - به روش‌های غیرعقلانی برای اثبات معقولیت آن متوسل می‌شود. فلسفه جاودانگی روح اونامونو، احساس عطشناک و عاشقانه انسانی به جاودانه شدن را نقطه عزیمت خود قرار داده است. از نظر او «گرسنگی خدا» (Hunger of God) ناشی از عطش ذاتی او برای زندگی جاودانه در آخرت است (Anyadubalu, 2012, p2). اونامونو ریشه تمایل شدید انسان‌ها به خداوند را شدت تمایل آن‌ها به جاودانه شدن می‌داند. او در رویکردی غیرشناختاری برای بیان شدت تمایل انسان‌ها به خدا، جاودانگی، زندگی و... از تعبیر گرسنگی استفاده می‌کند.

استدلال اخلاقی اونامونو برای اثبات وجود خداوند از طریق جاودانگی شخصی

اشتیاق ما به وجود خدای مسیحی، علی‌رغم ناتوانی عقلی ما در اثبات وجود او، نتیجه اشتیاق ما به وجودی بی‌پایان است. به عبارتی در همان حین که متوجه می‌شویم اگر خدای مسیحی وجود داشته باشد، از وجودی ابدی لذت می‌بریم، در عین حال از شکست آن استدلال‌های فلسفی که مدعی اثبات وجود خداوند هستند نیز آگاه می‌شویم (Oya, 2020, p91). اونامونو به واسطه فراگیری میل به جاودانگی در تمامی موجودات زنده ایمان مذهبی انسان‌ها را یک واکنش ذهنی، صرفاً روانشناسانه و دلبخواهانه ندانسته بلکه آن را نتیجه شرایط طبیعت انسانی می‌داند. از نظر او ایمان مذهبی اگرچه هیچ محتوای شناختی ندارد، اما در امیال اساسی انسانی ریشه دارد (Oya, 2020, p93).

در اندیشه اونامونو اعتقاد به وجود خدا ناشی از تمایل طبیعی انسان‌ها به جاودانگی است. ایمان دینی نه توصیفی از واقعیت جهان، بلکه نتیجه فهم جهان به‌عنوان موجودی زنده و مایل به جاودانگی است؛ زیرا به‌واسطه باور به خداوند است که تمایل ما به لذت بردن از وجودی بی‌پایان برآورده می‌شود. با این حال ارزش عملی - اش آن نیست که ایمان دینی را توجیه کند (Unamuno, 1913, p49). بنابراین برخلاف ویلیام جیمز، اونامونو ادعای توجیه عملی برای ایمان مذهبی را ندارد. از نظر او ما باید به آن زندگی دیگر ایمان بیاوریم تا بتوانیم این زندگی را تحمل کرده و به آن معنا بخشیم (Unamuno, 1913, p281). از نظر او اندوه ناشی از عدم اطمینان نسبت به ارضای شوق طبیعی ما به وجودی بی‌پایان، وضعیت طبیعی ماست. این شک و تردید ویژگی ضروری ایمان دینی است. اگر به دنبال یافتن شواهد قطعی باشیم، اساساً ایمان دینی شکل نخواهد گرفت. در این‌جا اونامونو از «باور» به روشی غیرشناختاری استفاده کرده و به مفهوم مد نظرش از ایمان مذهبی و نه باور به وجود واقعی خداوند اشاره می‌کند (Oya, 2020, p93).

برخی اندیشمندان بر این باورند که می‌توان دیدگاه اونامونو را تا حدی در شمار نظریات عمل‌گرایانه به شمار آورد. شاهد مثال این تلقی، سخن اونامونو در کتابش است: «روزی با دهقانی صحبت می‌کردم که ممکن است خدایی وجود داشته باشد که بر همه چیز این جهان حکومت کند، اما البته دلیل کافی برای توجیه جاودانگی ما وجود نداشته باشد. در این هنگام آن دهقان پرسید: پس خدا چه فایده‌ای دارد؟» (Unamuno, 1913, p7). نکته مهم این داستان آن است که فایده‌مندی باور به خدا، منوط به تضمین جاودانگی انسان‌ها به‌واسطه وجود اوست. درواقع اگر قرار باشد که خدا باشد اما انسان‌ها جاودانگی را تجربه نکنند، در این حالت باور به وجودش بی‌فایده و بی‌وجه خواهد بود.

شایان ذکر است که اگرچه او مکرراً از روح صحبت می‌کند و این امر حاکی از تمایل به جاودانگی در نوعی زندگی پس از مرگ است که فقط خدا می‌تواند آن را فراهم کند، اما به نظر می‌رسد که او مدافعی قوی برای طول عمر دنیوی نیز هست. (Culpepper, 1961, p285) برخلاف سقراط رساله‌ی فایدون، به نظر نمی‌رسد که اونامونو با ادامه‌ی زندگی دنیوی مخالف باشد: «آنچه پس از مرگ واقعاً آرزویش را داریم، ادامه‌ی زندگی در همین زندگی فانی، البته بدون بیماری، ملال و مرگ است» (Unamuno, 1954:267). از آن جایی که بسیاری از مداخلات پزشکی فناوری ارائه شده توسط فرانسوا گرایان به منظور از بین بردن بیماری‌های مختلف زندگی است و متفکرانی مانند چاپل (Chappell)، فیشر (Fischer)، و کرکگور (Kierkegaard) به طور قانع‌کننده‌ای استدلال کرده‌اند که حتی ملال و یکنواختی در زندگی‌های طولانی نیازی به نگرانی جدی ندارد، پس به نظر می‌رسد که نوع جاودانگی/توسعه‌ی زندگی که اونامونو توصیف می‌کند بتواند برای مذهبی‌ها و غیرمذهبی‌ها به یک میزان مطلوب باشد.

اونامونو و اخلاقی مبتنی بر تمنای جاودانگی

از نظر اونامونو «عدم اطمینان، تردید و مبارزه‌ی همیشگی برای کشف یا ساختن رمز و راز سرنوشت نهایی‌مان، مبنایی برای اخلاق است. نیاز ناامیدانه‌ی او برای نبود نشدن کامل و عدم اطمینانش در مورد آنچه واقعاً هنگام مرگ اتفاق می‌افتد، چیزی است که او را قادر می‌سازد تا به زندگی خود معنا دهد. از نظر او حتی اگر بعید نباشد که مرگ منجر به پایان زندگی شود، باز هم وظیفه‌ی اساسی هریک از ما این است که طوری زندگی کنیم که شایسته‌ی ادامه آن باشیم» (Unamuno, 1954:268). اونامونو به تعبیر اتین پیور. د. سنانکور (Étienne Pivert de Senancour) معتقد است: «اگرچه چیزی که در انتظار ماست ممکن است ناعادلانه باشد، اما بیایید با سرنوشت، هر چند بدون امید به پیروزی بجنگیم» (Buben, 2022:54). اونامونو تلاش دارد تا علی‌رغم عدم اطمینان از حیات پس از مرگ، با امیدی خوش‌بینانه به وجود جاودانگی شخصی - که توسط خداوند امکان‌پذیر می‌شود - از این امکان برای معنادگی به زندگی پیش از مرگ و ایجاد یک وظیفه‌ی اخلاقی برای هریک از ما استفاده کند. دیدگاه اونامونو بسیار شبیه به دیدگاه کانت است که خداوند را به واسطه‌ی آن که اخلاق نیازمند پشتوانه است، به عنوان پیش‌فرض اخلاق اثبات کرد.

اونامونو خود را وقف اثبات جاودانگی روح نمی‌کند و در این خصوص نگرشی لادری‌گرایانه از خود نشان می‌دهد. برای او جاودانگی یا عدم آن، هر دو به یک میزان محتمل‌اند. اونامونو علی‌رغم این شرایط، مدافع زندگی و سخت تلاش نمودن به نحوی است تا سزاوار جاودانگی باشیم؛ زیرا هیچ‌یک نمی‌خواهیم با مرگ پایان یابیم. در این حالت اگر نهایتاً جاودانگی ما محقق نشد و با پوچی مواجه شدیم، بر مبنای وجود چنین میل فاقد مابه‌ازایی، ظلم بزرگی رخ داده باشد. البته در این حالت ادراک غبن نیز به جهت امتناع وقوعی حیات پس از مرگ اتفاق نمی‌افتد. این‌گونه استدلال‌ورزی اونامونو ناشی از این واقعیت است که جاودانگی از نظر او یک احساس «غریزی» است که به لحاظ عقلی اثبات نمی‌گردد. از این رو اونامونو اصرار دارد که این استدلال‌های عقلانی نیستند که سبب باور به زندگی آینده می‌شوند، بلکه احساسات و غرایز چنین باوری را ایجاد می‌کنند. عدم قطعیت دستیابی به جاودانگی روح سبب شده تا اونامونو زندگی انسان را به عنوان یک تراژدی ببیند که با مرگ رو به انقراض رفته و فلسفه از نظر او آگاهی از این معنای تراژیک است: «ما فناپذیریم، اما بگذار با مقاومت هلاک شویم و اگر چیزی در انتظار ما نیست، چنان عمل کنیم که مرگ ما، سرنوشت ناعادلانه‌ای باشد» (Anyadubalu, 2012, pp2-3).

به نظر می‌رسد اونامونو می‌خواهد نشان دهد که تنها نگرانی سوگناک برای انسان‌ها این است که نمی‌دانند پس از مرگ چه بر سر آگاهی‌شان می‌آید. اونامونو این دغدغه‌ی نگران‌کننده‌ی انسان‌ها را میل به الوهیت، گرسنگی خدا و راز زندگی انسان می‌خواند. بنابراین عطش انسان برای جاودانگی علی‌رغم تلاش‌های فراوان برای اثبات عقلانی وجود خدا، او را به جستجوی خدا سوق می‌دهد. در این‌جا دیدگاه اونامونو شباهت فراوانی به برهان اخلاقی کانت در اثبات وجود خدا

پیدا می‌کند؛ زیرا کانت نیز وجود خدا را به‌عنوان پیش‌فرض اخلاق اثبات می‌کند. وجه شباهت این دو متفکر اثبات از مجرای غیرعقلی با تأکید بر عدم توانایی عقل نظری است. اوناونو نیز سعی می‌کند خود را متقاعد کند که زندگی انسان‌ها نباید تماماً هیچ بوده و با مرگ، همه‌چیز تمام شود. انسان‌ها باید با امید و ایمان برای رسیدن به سعادت ابدی مطلوب تلاش کنند (Anyadubalu, 2012, p4). در این‌جا این نباید، نباید عقلی نیست، نباید احساسی است. به-عبارتی میل و احساس ما جاودانگی را امری محتمل می‌داند؛ زیرا از نظر اوناونو سائق رفتاری انسان‌ها در بسیاری اوقات نه عقل بلکه غریزه است. میل دیوانه‌وار غریزی به ابدی بودن بستر تمام کارهایی است که آدمی انجام می‌دهد. در واقع ترس از این‌که اگر بمیریم، برای همیشه بمیریم ما را به‌سوی زندگی جذب می‌کند.

صورت‌بندی قیاسی دیدگاه اوناونو در خصوص نسبت خدا، جاودانگی و اخلاق

فئودور داسایوفسکی در عبارتی مشهور بر این باور بود که «اگر خدا نباشد، همه‌چیز مجاز است» در واقع وجود خدا را پشتوانه و لازمه پایبندی به اخلاق می‌داندست (Fox & Westbrook, 2002, p84). در این‌جا خداخواهی داسایوفسکی ناشی از دغدغه اخلاقی اوست. به‌طور مشابه یکی از مهمترین دیدگاه‌های اوناونو که اساس اخلاقیات در زندگی است این است که: «ایمان آوردن به خدا به‌معنای اشتیاق به وجود او و رفتار کردن به‌گونه‌ای است که گویی او وجود دارد» (Unamuno, 2012, pp85-184). به‌نظر می‌رسد با توجه به دیدگاه‌های اوناونو می‌توان خط سیر تکوین برهان اخلاقی او برای اثبات خدا و جاودانگی را به شکل ذیل صورت‌بندی کرد:

۱. میل به جاودانگی میلی اصیل در همه انسان‌هاست.
۲. اگر خدا نباشد، جاودانگی امکان‌پذیر نیست.
۳. اگر جاودانگی نباشد، همه‌چیز مجاز است.
۴. همه امیال اصیل در میان انسان‌ها فراگیر بوده و دارای مابه‌ازای عینی هستند.
۵. با توجه به مابه‌ازای داشتن تمامی امیال، میل به جاودانگی نیز دارای مابه‌ازای است. (۴ و ۱)
۶. وجود خدا و تحقق جاودانگی به‌لحاظ عقلی قابل اثبات نیستند.
۷. احتمالاً خدا وجود دارد تا جاودانگی را ممکن سازد. (۵ و ۲)
۸. نتیجه: چون تحقق جاودانگی محتمل‌تر است، پس باید به نحوی اخلاقی زیست که شایسته جاودانگی باشیم. (۷ و ۳)

اوناونو در نامه به جیمز یلوندین (Jimenez Ilundain) در سال ۱۹۰۰ میلادی چنین می‌نویسد: «رستگاری انسان، در اعتقاد به وجود حیاتی برتر علی‌رغم عدم اطمینان نسبت به آن است.» اگر کسی حتی بدون ذره‌ای شک کاملاً مطمئن بود که مرگ به‌معنای نابودی ابدی آگاهی فردی اوست، زندگی غیرممکن می‌شد. همان‌طور که اگر او به خلاف آن نیز مطمئن بود، باز هم زندگی غیرممکن می‌شد (Culpepper, 1961: 284). اوناونو هرگونه یقین، حتی به نفع باور به وجود خدا را برای زندگی مهلک می‌داند. همان‌طور که کتاب مقدس نیز می‌گوید: «کسی که خدا را رودررو ببیند، می‌میرد.» از این‌رو پرشورترین مؤمنان نیز تا حدودی در باور به وجود خدا و حیات پس از مرگ، تردید دارند و در مقابل حتی ناباورترین افراد نیز در مواقعی مطمئن نیستند که چیزی فراتر از مرگ وجود ندارد. در این‌جا دیدگاه اوناونو از جهاتی شبیه به دیدگاه کرکگور و پاسکال و کانت است. زیرا با فرض وجود خدا در عین عدم اطمینان نسبت به وجود

واقعی او، تلاش دارد تا انسان‌ها را به اخلاقی زیستن ترغیب کند. کرکگور با تبیین ماهیت ایمان، یقین عقلانی را تضعیف‌کننده ایمان شورمندانه می‌داند. پاسکال نیز در استدلال «شرطیه» خواهان اتخاذ زندگی دینی، در عین عدم امکان اثبات عقلانی وجود خداوند بود. همچنین کانت در مورد خدا بر این باور بود که «ما نمی‌توانیم بدانیم که خدایی وجود دارد اما باید طوری زندگی کنیم که انگار کسی وجود دارد» (Singer, 1923, p129). در واقع کانت نیز در برهان اخلاقی خود، وجود خدا را به‌عنوان پیش‌فرض و پشتوانه اخلاق ضروری می‌داند.

جهنم از دیدگاه اونا مونو

اونا مونو پس از آن‌که در برهان اخلاقی خود، وجود خدا را به‌واسطه میل ریشه‌دار همه انسان‌ها به جاودانگی محتمل می‌داند، تلاش می‌کند تا برخی موضوعات دینی، همچون جهنم را در پرتوی این احتمال تبیین نماید. در باب جهنم چنین اظهار نظر می‌کند که: «اگر با استفاده ناصحیح از زندگی فکر خود را اشتباه خرج کنیم، خداوند ما را به یاد نیاورده و انکار خواهد کرد و جهنمی جز این نیست که خداوند ما را فراموش کند و به ناخودآگاهی که از آن برخاسته‌ایم، بازگردیم. خدایا اگر آرزوی تو را داشته باشم، در تو زندگی خواهم کرد؛ زیرا اگر از تو جدا شوم، به چیزی جز تو، به هر آنچه جدا از تو هست، خواهم رفت: به نیستی» (Unamuno, 1914, p352) (Culpepper, 1961, p288). در این‌جا استفاده ناصحیح از زندگی و عدم زیست اخلاقی، سبب جدایی از خدایی می‌گردد که منشاء تمام هستی‌ها و مانایی آن‌هاست و به دنبال این جدایی، خدا ما را فراموش کرده و گرفتار نیستی و فنا به‌عنوان بدترین عذاب خواهیم شد. چنین اظهارنظری در خصوص جهنم، اگرچه نشان‌دهنده قوت اندیشه جاودانگی در ذهن اونا مونو است، اما رفتن به نیستی و جاودانه نبودن در قیاس با حالتی که انسان‌ها به‌واسطه سوءعملکرد به دور از خدا در عذاب‌های جهنم جاودانه باشند، حالت مطلوب‌تری است؛ زیرا برای کسی که تا به حال لذت با خدا بودن و از او جدا نبودن را تجربه نکرده است، ادراک الم ناشی از این جدایی، امکان‌پذیر نیست. از این‌رو به نظر می‌رسد برخلاف دیدگاه اونا مونو این‌گونه توصیف از جهنم توان لازم برای انذار و ترغیب افراد به اخلاقی زیستن را ندارد.

دیدگاه اونا مونو در خصوص نسبت ایمان به جاودانگی با عقل

از نظر اونا مونو ایمان واجد معنایی خاص است. او به‌عنوان یک اگزیستانسیالیست با اتخاذ روشی غیرعقلانی از تقابل عقل و ایمان سخن می‌گوید. از نظر او عقل تنها می‌تواند ما را به شک و تردید سوق داده و زندگی را تهی از معنا کند. از این‌رو باید با سلاح ایمان و معنویت با عقل مبارزه کرد، اما ایمان و معنویت اگرچه جایگزینی برای عقل و ناامیدی است، هرگز از سایه عقل شکاک بیرون نمی‌آید. از این‌رو ایمان و معنویت نیز نمی‌تواند از شک و تردید بگریزد.

اونا مونو به پیروی از کرکگور، جهش ایمان به فراتر از عقل را تشویق می‌کرد، اما نیک می‌داند که این تعهد پرشور از صمیم قلب، همیشه به‌واسطه عقلانیت به خطر می‌افتد زیرا ما نمی‌توانیم رنج و شرور موجود در این عالم را انکار کرده و فراتر از آن‌ها را ببینیم. اونا مونو بر این باور بود که معنای زندگی، حقیقتاً مواجهه و درک این ناتوانی است. بعدها آلبر کامو نیز مواجهه با پوچی حیات را معنای زندگی دانست، اما از نظر اونا مونو معنای زندگی حاصل نوعی شورش و عصیان علیه عقل و اصراری شورمندانه بر باوری است که نمی‌توانیم عقلاً آن را اثبات کنیم. معنای زندگی را باید در شور و اشتیاقی عاشقانه و مذهبی، اشتیاق به کار و تعهد پرشور به چیزی که از منظر عقل بی‌معناست، جستجو کرد (Solomon, 2002, p76).

دیدگاه اونا مونو شباهت فراوانی به دیدگاه پاسکال در استدلال شرطیه دارد. هر دو اندیشمند از نوعی معقولیت و نه اثبات عقلانی، در شرایط شک و تردید سخن می‌گویند. تردید اونا مونو آن‌جایی است که با فرض وجود حیات پس از مرگ، به تشریح ترجیح آن بر حیات فاقد جاودانگی می‌پردازد. ویلیام تمپل (William Temple) معتقد است که اونا مونو جهان

واقعیت را به عقل و جهان ارزش‌ها را به ایمان متعلق می‌داند و هرگونه سازش میان این دو، یعنی عقل و ایمان یا به تعبیری عقل و قلب را ناممکن می‌داند. او بر این باور بود که عدم اطمینان نهایتاً ارزش اخلاقی را داراست و یقین زندگی را نابود می‌کند (Culpepper, 1961, p281) (Solomon, 2002, p64). اونا مونو همچنین باور داشت که اگر مرگ پایان زندگی و پیوستن به عدمی محض باشد، آن‌گاه زندگی بی‌مفهوم و عذاب‌آور شده و بهترین چاره آن مرگ است. در پرتوی این درک، پیوستن به اپیکوریان و مشغول شدن به زندگی دنیوی و مراقبت از بدن عاقلانه می‌گردد: «بخورید، لذت ببرید و برای فردایی که می‌میرید، شاد باشید.» اما اونا مونو معتقد است با ایمانی شورمندانه به امکان تحقق جاودانگی، زندگی دنیوی اگرچه شیرین است، ممکن است به بیماری تشبیه شود که تنها داروی مؤثر، تنها سلامت ممکن برای او، مرگ باشد؛ زیرا قرار است پدیده مرگ انسان را به زندگی جاودانه‌ای ببرد که انسان‌ها زندگی در آن‌جا را بر زندگی دنیوی ترجیح می‌دهند. در این‌جا به تعبیر اونا مونو، کشف حقیقت مرگ به معنای کشف عطش ما به جاودانگی است (Anyadubalu, 2012, p2).

در فلسفه اونا مونو تمام استدلال‌های منطقی ارائه شده برای اثبات عقلانیت ایمان به جاودانگی روح این‌گونه است که ایمان و جاودانگی شخصی دارای ارزش واقعی و عینی نبوده و امری صرفاً ذهنی است. تلقی اونا مونو از عقل‌گرایی به-عنوان نفی‌کننده ایمان سبب می‌شود تا با اراده خویش از پذیرش دیدگاه عقلانی در این زمینه خودداری کند؛ زیرا از نظر او نه تنها هیچ راهی برای اثبات عقلانی جاودانگی روح وجود ندارد، بلکه حتی راه‌هایی برای اثبات عقلانی فانی بودن آن نیز وجود دارد. بنابراین مسئله جاودانگی روح نتیجه ایمانی غیرعقلانی و به تعبیر دقیق‌تر فراعقلی است که از جنس غریزه و احساس است. از نظر اونا مونو امر غیرعقلانی به واسطه فراعقلی بودن، بیان‌ناپذیر و غیرقابل انتقال است، اما ضدعقل نیست؛ زیرا از یک طرف امور فراعقلی را نمی‌توان به صورت عقلانی بیان کرد و از طرف دیگر موفقیت در تبیین و فهم هر امر عقل‌گرای آن را به امری عقلانی تبدیل می‌کند. بنابراین انسان در عقلانیت خود غیرعقلانی و در غیرعقلانی بودنش عقلانی است.

همچنین در برداشت اونا مونو از جاودانگی، عقل و زندگی در تضادی همیشگی و پایان‌ناپذیر با یکدیگر قرار دارند. از نظر او اگر عقل را با اصل عقلانیت برابر بدانیم، زندگی واقعی ما با نامعقولیت یا ایمان مطابق است و درست به همین دلیل است که اونا مونو درک خود از جاودانگی روح را مبتنی بر غرایز و ایمان و نامعقولیت قرار می‌دهد. از نظر او عقل دشمن همیشگی زندگی است و با یکدیگر در تضادند و میدان نبرد انسانی است که آرزوی جاودانگی روح خود را دارد (Anyadubalu, 2012, p15). عقل‌گرایی از نظر اونا مونو -که صرفاً بر حقیقت عینی استوار است- لزوماً ماتریالیستی است. از نظر او ماتریالیسم آموزه‌ای است که جاودانگی روح فردی و تداوم آگاهی شخصی پس از مرگ را انکار می‌کند (Anyadubalu, 2012, p4).

نسبت مفهوم ایمان به جاودانگی و معنای زندگی از نظر اونا مونو

برای درک موضع اونا مونو در باب جاودانگی و معنای زندگی می‌بایست به نظریه او در باب دانش و آگاهی توجه کرد. از نظر او انسان‌ها و حیوانات در داشتن دانش ناخودآگاه و غریزه‌ای برای بقاء شبیه هم هستند، اما برخلاف باور عمومی که وجه تمایز را آگاهی عقلی انسان‌ها به شناخت خود می‌داند، اونا مونو باور داشت که این ظرفیت ما برای احساس است که ما را از حیوانات متمایز می‌سازد. حس تراژیک زندگی و راز غم‌انگیز وجود انسان و اساس ناامیدی در همین مسئله نهفته است (Unamuno, 1972, p26). اونا مونو بر تعریف سنتی از انسان به «حیوان ناطق» خرده گرفته و معتقد است آنچه انسان را از حیوان متمایز می‌سازد، احساس است (Unamuno, 1972, p5).

(Perez,2020,p33). اونامونو در اظهاراتی همچون «هیچ چیز واقعی که ابدی نباشد، وجود ندارد» (Unamuno,1954:39) بسیار شبیه سقراط در رساله فایدون است. او نیز همچون سقراط ارتباط روشنی می‌بیند بین معنای زندگی و آنچه در پایان آن برای شخص اتفاق می‌افتد.

اونامونو در نقد جاودانگی غیرشخصی معتقد است اگر با مرگ بدنی که مرا حفظ می‌کند آگاهی من به ناخودآگاه مطلق که از آن سرچشمه گرفته است بازگردد و اگر سرنوشتی مشابه برای همه برادران من رقم بخورد، آن‌گاه نژاد انسان‌ها چیزی جز یک صف خسته‌کننده از اشباح نیستند. صفی که در حال رفتن از هستی به نیستی هستند. اگر همه ما بدون جاودانگی شخصی بمیریم و برای همیشه نابود شویم، پس چرا همه چیز در ابتدا به وجود آمده است؟ این چرایی است که روح را می‌خورد. در این حالت، فقدان مابه‌ازاء برای عطش ما به جاودانگی و این که همه چیز می‌گذرد و نمی‌ماند، لذت رقت‌انگیز زندگی را در ما خفه خواهد کرد (Unamuno,1954,pp4-42) (Buben,2022,p52). وقتی به شدت در تلاش برای حفظ چیزی از خود به هر طریق ممکن هستیم، آنچه ما واقعاً می‌خواهیم جاودانگی شخصی است. از نظر او اگر قرار باشد سرنوشت انسان‌ها پس از طی یک دوره پرمشقت زندگی این دنیا به جاودانگی شخصی ختم نشود، در این صورت زندگی انسانی رفتن از هستی به نیستی بوده و در این میان پاسخی به عطش ما به جاودانگی داده نشده و حتی معنای زندگی ما نیز از دست خواهد رفت.

اونامونو در ۱۹۰۵ در نشریه سولداد (Soledad) می‌نویسد: «مسئله مهم این است که پس از مرگ چه بر سر آگاهی هریک از ما خواهد آمد و سوال مهم‌تر آن است که اگر با مرگ همه چیز خاتمه یابد پس تمامی اتفاقات جهان برای چیست؟ بدون جاودانگی، زندگی چه معنایی دارد؟» (Culpepper,1961,p280). اونامونو معتقد است ما نمی‌خواهیم مرگ پایان باشد. اگر مرگ پایان باشد، پس همه چیز بی‌معنا خواهد شد. در عین حال در تلاش برای فهم این که جاودانه‌ایم یا نه همیشه ناامید می‌شویم. ما نمی‌توانیم واقعیت جاودانگی را به طور قطع اثبات/ رد کنیم. اما گشودگی به هریک از این دو امکان نیز ما را از پریشانی رها نمی‌کند؛ زیرا تمایل ما به دانستن پاسخ یک سوال بی‌پاسخ، تا زمانی که ذهنی باز داریم، ادامه دارد (Unamuno,1954,p38) (Roberts,2017,p72). اونامونو سه پاسخ را برای عمیق‌ترین معمای وجودی انسان ارائه می‌دهد: ۱. ممکن است باور کنیم که با مرگ نابود می‌شویم، در این صورت ناامیدی ما درمان‌ناپذیر است. ۲. ممکن است فکر کنیم با مرگ نابود نخواهیم شد و علی‌رغم عدم اطمینان خود را تسلیم آن کنیم و ۳. ممکن است هیچ‌کدام از این دو را ندانیم و در نتیجه در یک روند دائمی شک و تردید معلق بمانیم. دیدگاه اونامونو در این خصوص اتخاذ موضعی لادری‌گرایانه نسبت به جاودانگی -پاسخ دوم- و معنا دادن به زندگی از قِبل این اعتقاد و رهایی از پریشانی ناشی از پاسخ‌های دیگر است. ما باید به آن زندگی دیگر ایمان بیاوریم تا بتوانیم این زندگی را تحمل کنیم و معنا بخشیم (Unamuno,1913,p281).

تأثیر اعتقاد به جاودانگی شخصی بر رشد اخلاق و توسعه فردی

دانستیم که دیدگاه اونامونو در «حس تراژیک زندگی» متأثر از اندیشه اوبرمن سنانکور (Senancour's Obermann) بود که می‌گفت: «انسان فناپذیر است اما بگذارید با مقاومت هلاک شویم...» اونامونو این تعبیر را این‌گونه در کتاب خود بیان می‌کند: «انسان فناپذیر است، ممکن است چنین باشد اما بیایید با مقاومت نابود شویم و اگر چیزی در انتظار ما نیست، نگذارید آنچنان بد عمل کنیم که فانی ما، سرنوشتی عادلانه باشد. به تعبیری دیگر، حتی اگر نیستی در انتظار ماست، به نحوی عمل کنیم تا سرنوشت ناعادلانه باشد.»

با این تلقی، علی‌رغم عدم آگاهی از سرنوشت خویش، محکم‌ترین مبنای عمل برای اخلاقی زیستن را به دست می‌آوریم (Unamuno,1954,p263). اونامونو معتقد است هر انسانی منحصر به فرد است. شرم‌آور و شاید حتی جنایت

است اگر زندگی دیدگاه‌های منحصربه‌فرد را یکی‌یکی از بین ببرد. از این رو بر این باور است که فرد باید بجنگد تا منحصربه‌فردتر و غیرقابل جایگزین‌تر شود: «شما باید چنان عمل کنید که به قضاوت خود و دیگران شایستگی ابدیت را داشته باشید؛ طوری عمل کنید که بی‌بدیل شوید؛ طوری عمل کنید که لایق مرگ (فنا) نباشید» (Unamuno, 1954, p263) (Buben, 2022, p54).

به نظر می‌رسد آنچه اونامونو در ذهن دارد چیزی شبیه خدمت مسیحی به دیگران است. هرچه دیگران بیشتر به ما وابسته باشند و نقش ما در زندگی آن‌ها پررنگ‌تر باشد؛ در این صورت اگر جهان برای همیشه ما را از بین ببرد، وضعیت بدتری پیش خواهد آمد. بنابراین تلقی اخلاقی او، ناگزیر به نوعی استدلال برای نمردن و جاودانگی منجر می‌شود (Buben, 2022, p55). نکته مهم این است که نوع خدماتی که اونامونو به دیگران توصیه می‌کند مختص رهبران مذهبی یا سیاسی نیست و هر فرد می‌تواند صرف‌نظر از شغل یا موقعیت زندگی در آن شرکت کند. از نظر او حتی خدمات یک کفاش هم می‌تواند چنان ضروری جلوه کند که دیگران مرگ او را صدمه یا ظلمی بزرگ بدانند (Unamuno, 1954, p273). اونامونو معتقد است با تمرکز بر نحوه انجام هر کاری، حتی اگر همه نشانه‌ها حاکی از نزدیکی ما به نابودی مطلق باشند، لاقلاً ما ارزشمندی خود را در جهان به ظهور رسانیده‌ایم (Buben, 2022, p55).

اونامونو با اتخاذ موضع لادری‌گرایی برای پاسخ به تردیدهای معقول در باب جاودانگی، از امید و آرزو کمک می‌گیرد؛ زیرا او می‌تواند افرادی را که برای جاودانگی شخصی دلیل و مدرکی ندارند درک کند، اما نمی‌تواند افرادی که میل به جاودانگی را کنار گذاشته‌اند درک کند (Culpepper, 1961, pp289-90). در واقع همان‌طور که کلیماکوس کرکگور نشان می‌دهد که عدم تمایل به جاودانگی ممکن است نشانه‌ای از نقص شخصیت یا شکست اخلاقی باشد، اونامونو نیز چنین فردی را «شورور» (wicked) می‌نامد. کرکگور و اونامونو زندگی را فرصتی برای در دست گرفتن مالکیت خود و شکل دادن خود به فردی ارزشمند و منحصربه‌فرد می‌دانند. کولپپر (Culpepper) معتقد است از دیدگاه اونامونو شخصیت هر فرد یک امر برساخته از زندگی است که تا زمان مرگ در حال شکل‌گیری است. در این جا مرگ آگاهی سبب شده تا فرد متوجه زندگی خود شده و به فراتر از آنچه هست، دست یابد (Buben, 2022, p65).

از نظر اونامونو دست کشیدن از میل به جاودانگی به معنای دست کشیدن از توسعه فردی به‌عنوان تنها منبع نامحدود تولید معناست. جاودانگی که اونامونو آرزوی آن را دارد مشتمل بر کشف مستمر حقیقت و یک عمل بی‌وقفه یادگیری است که مستلزم تلاشی است که حس آگاهی شخصی را دائماً فعال نگه می‌دارد (Unamuno, 1954, p229).

به نظر می‌رسد امید بستن و ابتناء زندگی اخلاقی به جاودانگی شخصی که به لحاظ عقلانی قابل اثبات نیست، مانند آن است که بگوئیم جاودانگی شخصی «افسانه مفید»ی است که ضمن آن که به لحاظ عقلانی قابل فهم و اثبات نیست و از این جهت افسانه است، اما به لحاظ کارکردی می‌تواند انگیزه‌ای برای رشد اخلاقی ما ایجاد کند و از این جهت مفید است. در واقع وجه کارکردی و پراگماتیستی اعتقاد به جاودانگی شخصی در این جا برجسته شده است. البته بایستی دقت نمود که اونامونو در خصوص باور به خدا و جاودانگی قائل به ارائه توجیهات پراگماتیستی نیست؛ زیرا توجه به آن‌ها را ناشی از امیال اصیل انسانی می‌داند. اما در خصوص ترغیب افراد به اخلاق‌مداری، با ارائه نوعی برهان معقولیت ایمان، به منافع عملی اعتقاد به خدا و جاودانگی بذل نظر دارد.

مقایسه دیدگاه اوانامونو با دیدگاه دیگر متفکران در خصوص جاودانگی

به منظور تبیین و تنقیح هرچه بیشتر دیدگاه اوانامونو، در ادامه این نوشتار به وجوه تشابه و تمایز دیدگاه او با دیگر متفکران پرداخته می‌شود. از میان همه متفکرانی که با سنت اگزیستانسیالیستی مرتبط هستند، اوانامونو آشکارا خواهان جاودانگی شخصی است. ابراز تمایل شدید او، علی‌رغم آگاهی از این که عقل و شواهد احتمال آن را مورد تردید قرار می‌دهند، تقریباً به‌طور قطع چیزی است که دیدگاه‌های او را در این مورد بیشتر از دیدگاه‌های کرکگور و نیچه و هایدگر در معرض نقد قرار می‌دهد. با این حال، وجه اشتراک اوانامونو با رفقای اگزیستانسیالیست خود - تمرکز بر پرورش خود در یک دنیای نامشخص/نامعین - در نهایت چیزی است که او را به یکی دیگر از پذیرندگان و باورمندان هرچند نادیده گرفته شده در موضوع مطلوبیت جاودانگی تبدیل می‌کند (Buben, 2022, p60).

شباهت‌ها و تفاوت‌های دیدگاه نیچه و اوانامونو

بدیهی است که اوانامونو مرگ نابودکننده را یک نقص جدی و حتی یک بی‌عدالتی می‌داند و نسبت به مشکلات زندگی بی‌احساس نیست، اما در مجموع حامی زندگی در جهان است. نوع جاودانگی که او میل دارد، از بسیاری جهات با زندگی‌اش تا لحظه مرگ پیوند دارد. از دیدگاه او، میل به زندگی بیشتر ناشی از قدردانی عمیق از زندگی دنیوی است که پیوسته در حال پرورش آن هستیم. از نظر اوانامونو صرف اعتقاد به جاودانگی صرف نظر از داشتن یا نداشتن مابه‌ازا، امری مطلوب است؛ زیرا سبب می‌شود تا زندگی را همچون یک پروژه توسعه فردی ببینیم و با غنیمت شمردن لحظات زندگی لحظه‌ای از ساختن شخصیت خود دست نکشیم.

شباهت دیدگاه اوانامونو با نیچه به ویژه زمانی آشکارتر می‌شود که دیدگاه اوانامونو را در مورد آماده شدن برای ادامه راهی نامحدود، علی‌رغم عدم اطمینان، در نظر بگیریم و طوری رفتار کنیم که گویی اگر مرگ پایانی قطعی باشد، بی‌عدالتی بزرگی رخ داده باشد. اما شکایت از چنین بی‌عدالتی دقیقاً همان چیزی است که نیچه به خاطر آن از جویندگان جاودانگی نفرت دارد. نیچه معتقد بود تمنای جاودانگی هدر دادن رقت‌انگیز زندگی‌هایی است که باید آن‌ها را با احساس تحقیر سپری کنیم؛ زیرا این تنها چیزی است که با چنین اعتقادی به دست می‌آوریم. اگر کسی مرکز ثقل زندگی را از زندگی به «فراتر» از آن به نیستی تغییر دهد، زندگی را از مرکز ثقلش محروم کرده است (Buben, 2021, p71). از این رو نیچه اشتیاق به جاودانگی را نشانه‌ای از ضعیف بودن بیش از حد فرد برای استفاده حداکثری از زندگی فانی می‌دانست. در حالی که اوانامونو بر این باور بود که این اعتقاد نشانه قدردانی شدید از زندگی است تا بدون تسلیم شدن به آن، تقاضای بیشتر شدنش را داشته باشیم (Buben, 2022, p51).

تفاوت دیگر دیدگاه نیچه و اوانامونو در موضوع جاودانگی به این صورت است که چون نیچه میل به جاودانگی را فاقد مابه‌ازا می‌داند، بر این باور است که تمنای آن سبب از دست رفتن فرصت محدود حیاتی می‌شود که می‌بایست به خوبی از آن استفاده کنیم. اما اوانامونو ضمن عدم اطمینان عقلی نسبت به وجود حیات پس از مرگ، وجود چنین آرزویی را نشانه قدردانی شدید از زندگی می‌داند تا بدون تسلیم شدن به آن، تقاضای بیشتر شدن و تداوم آن را داشته باشیم. از نظر او چنین نگاه مثبتی به زندگی سبب می‌شود تا فرد ضمن امیدواری به جاودانگی شخصی، از فرصت محدود زندگی این دنیایی آن چنان که نیچه نیز خواهان آن بود، به خوبی استفاده کند. در مقابل به نظر می‌رسد آنچه نیچه را به چنین باوری در خصوص جاودانگی رسانده، این است که در اکثر اوقات آن جایی که انسان‌ها از مثبت بودن پدیده مرگ به عنوان پایان زندگی سخن می‌گویند، در عین حال نسبت به زندگی نگاه مثبت و حاکی از ستایشی را ندارند. واضح‌ترین چیزی که در این جا می‌توان گفت این است که نیچه احتمالاً در اوانامونو نسخه دیگری از کانت، پاسکال یا سقراط را می‌بیند که مانند همه آن‌ها، اوانامونو نیز منتقد زندگی‌ای است که به مرگ نابودگر ختم شود و همین مسئله سبب شده

تا او نیز به آرزوی حیاتِ پس از مرگ هدایت شود. اما این‌طور نیست که اونا مونو گرفتار خیالات کهنه متافیزیکی در خصوص حیات ابدی شده باشد. خیالاتی که نیچه بی‌رحمانه آن‌ها را به سُخره می‌گیرد. اونا مونو در نهایت به هر چیزی که امیدوار است، نسبت به همه آن‌ها شک و تردید نیز دارد. برای اونا مونو پذیرش زندگی‌ای که نمی‌تواند دقیقاً آنچه را که او می‌خواهد به او بدهد سخت است. آنچه اونا مونو را از کانت، پاسکال، سقراط و بیشتر دیدگاه‌های مسیحی در این زمینه متمایز می‌سازد، این است که امید او به حیات پس از مرگ، بر کاستی‌های درک‌شده زندگی فانی معمولی مبتنی نیست (Buben, 2022, p56).

از نظر اونا مونو آنچه دیدگاه برخی افراد همچون برنارد ویلیامز را بسیار مشکل‌سازتر از دیدگاه نیچه می‌سازد، حمله آن‌ها به مطلوبیت ذاتی جاودانگی است؛ زیرا نیچه به این دلیل به جاودانگی حمله می‌کند که اغلب براساس تحقیر زندگی فانی این جهانی، زندگی جاودانه مطلوب شمرده می‌شود و این نیز البته از نظر اونا مونو بد است، اما حمله به مطلوبیت ذاتی آن، یعنی ارزش «بالقوة» جاودانگی تجاوزی اضافی است که نشان دهنده فقدان ایمان عمیق به توانایی‌های خود برای رشد و بهبود است (Buben, 2021, p60).

اونا مونو و نقد دیدگاه برنارد ویلیامز

در عبارت معروف اونا مونو مبنی بر این که «من نمی‌خواهم بمیرم... می‌خواهم برای همیشه و همیشه و همیشه زندگی کنم» نکته مهم دیدگاه او ترجیح عذاب‌های ابدی جهنم بر انقراض شخصی است. از نظر ویلیامز یکی از مشکلات جاودانگی این است که هیچ‌کس نمی‌تواند هویت شخصی خود را بدون این‌که از آن‌ها خسته شده، برای همیشه حفظ کند. از این‌رو در غیاب امیال طبقه‌بندی شده، ویلیامز نمی‌تواند باور کند که اونا مونو واقعاً ترجیح می‌دهد فقط به این دلیل که بتواند زندگی پوچ و ملال‌انگیز را طولانی‌تر کند، بی‌پایان رنج بکشد (Buben, 2021, p70). سوال مهم ویلیامز این است که اگر فناپذیری یکی از گزینه‌هاست، چرا رنج بیهوده و ملال‌انگیز را تحمل کنیم؟ همانند کرکگور، اونا مونو نیز معتقد است که حداقل یک میل طبقه‌بندی شده وجود دارد که نمی‌توان آن را تمام کرد: «پروژه تزکیه خود» که از نظر اونا مونو به معنای ضروری و غیرقابل جایگزین ساختن وجود خود برای دیگران است. از آن‌جا که یک فرد متفکر و مسئولیت‌پذیر همیشه می‌تواند برای معنا بخشیدن به زندگی به این پروژه تکیه کند، از این‌رو حتی با منطبق ویلیامز، ادامه رنج چندان مسخره نیست. بدیهی است که ویلیامز این میل قطعی پایان‌ناپذیر را در نظر نگرفته است. در واقع ویلیامز فقط به کمیت زندگی توجه نموده و بر این اساس جاودانگی را پوچ می‌داند. اگر فردی در طول عمر طولانی، بنا به اعتراف خودش ارزشی را در زندگی خود نبیند، به گفته اونا مونو مرتکب بزرگترین گناه در حق خود شده است. رها کردن وظیفه اساسی انسانی-تزکیه و توسعه فردی- با پتانسیل نامحدود پس از مدتی محدود، نشان دهنده درک ضعیف فرد است از این‌که کیست یا می‌تواند بشود.

شباهت‌ها و تفاوت‌های دیدگاه جیمز و اونا مونو

در بادی امر به نظر می‌رسد اونا مونو از نوعی استدلال عمل‌گرایانه برای ایمان دینی دفاع کرده و مفهوم او از ایمان به-عنوان «خواست ایمان» با «اراده به ایمان» معادل شمرده می‌شود. از آن‌جایی که دفاع عمل‌گرایانه او از ایمان دینی بدون تعهد قبلی به صدق هیچ گزاره دینی یا الهیاتی و براساس آرزوی ما در خصوص جاودانگی از طریق نجات خداوند است. از این نظر محققان دیدگاه اونا مونو را بسیار شبیه به «اراده‌ی باور» جیمز می‌دانند (Oya, 2020, p85). دیدگاه اونا مونو برداشتی غیرشناختاری از ایمان دینی است. ایمان برای او صرفاً امری ارادی نیست که داوطلبانه تصمیم به پذیرش آن بگیریم، بلکه امری است که همه ما به‌طور طبیعی، با توجه به ماهیت

انسانی خود به سوی آن گرایش داریم. پایه طبیعی این سوگیری، اشتیاق طبیعی همه ما به ابدی زیستن است که اونا مونو از آن با تعبیر «گرسنگی جاودانگی» یاد می‌کند و پیش از این دانستیم که تنها به واسطه اعتقاد به وجود خدا این تمایل طبیعی ارضاء می‌شود.

ویلیام جیمز معتقد بود در غیاب شواهد اطمینان بخش مبنی بر اثبات یا عدم اثبات وجود خداوند، به لحاظ عملی اعتقاد به خداوند مفید خواهد بود. اما اونا مونو معتقد بود علی‌رغم شکست الهیات طبیعی در اثبات وجود خداوند و ناتوانی منکرین در اثبات عدم وجود خداوند، میل طبیعی غیرعقلانی هریک از ما به جاودانگی نشان از اثباتی غیرعقلانی بر وجود خداوند است و دانستیم که اونا مونو این وضعیت را «حس تراژیک» زندگی می‌نامید. با وجود شباهت دیدگاه عمل‌گرایانه این دو متفکر در خصوص باور دینی، اونا مونو بر این باور بود که اگرچه فرآیندهای شکل‌گیری باور با دلایل عمل‌گرایانه و غیرمعرفتی برانگیخته شده، اما به واسطه آن‌ها توجیه نمی‌شوند. بنابراین در اصل پذیرش جاودانگی و خدا و دین نمی‌توان اونا مونو را یک فیلسوف پراگماتیست دانست.

نتیجه‌گیری

با توجه به آنچه در این نوشتار بدان پرداخته شده می‌توان یافته‌ها و نتایج حاصل از این پژوهش را به شرح ذیل بیان نمود:

۱. به کار بردن تعبیر سایه‌های جاودانگی توسط اونا مونو نشان می‌دهد که اگرچه تلاش انسان‌ها را جلوه‌هایی از میل جاودانگی می‌داند، اما آن‌ها را اصیل و درست نمی‌داند. از این رو این مسئله نقطه عزیمت او برای واکاوی میل به جاودانگی است.

۲. از نظر اونا مونو شک و تردید ویژگی ضروری ایمان دینی است. از نظر او اعتقاد به جاودانگی روح نتیجه ایمانی غیرعقلانی و به تعبیر دقیق‌تر فراعقلی است که از جنس غریزه و احساس است. تقابل میان عقل و ایمان در اندیشه اونا مونو او را در زمره ایمان‌گرایانی همچون کرکگور قرار می‌دهد.

۳. اونا مونو با اتخاذ موضع لادری‌گرایانه تلاش دارد تا ضمن ابراز تردیدش نسبت به وجود حیات جاودانه، از طریق وجود میل عطشناک انسان‌ها به جاودانگی، آن‌ها را به پیگیری یک زندگی خوب ترغیب کند. زندگی خوب به نحوی که آدمی شایسته جاودانه شدن باشد و جاودانه نشدنش مستلزم ظلم. اونا مونو از دو موضوع میل عطشناک به جاودانگی و برقراری عدالت برای اثبات ضرورت وجود جاودانگی شخصی استفاده می‌کند. دلیل تاکید او بر این موضوع ناشی از وجه تاثیرگذار و پرکتیکالی است که اعتقاد به جاودانگی می‌تواند بر معناداری زندگی انسان بگذارد. در واقع اونا مونو نمی‌خواهد علی‌رغم تمایل عمیق انسان‌ها به جاودانگی، ناتوانی عقلی انسان‌ها در اثبات این مسئله آن‌ها را از منافع عملی اعتقاد به جاودانگی نظیر تزکیه و توسعه فردی و امیدبخشی به انسان محروم نماید.

۴. اونا مونو علی‌رغم قرارگیری همه انسان‌ها در وضعیت تردید نسبت به امکان جاودانگی و وجود خداوند، از انسان‌ها می‌خواهد تا با انجام کارهای نیک چنان خود را منحصر به فرد و غیرقابل جایگزین کنند که مرگ ناپذیرکننده یک بی‌عدالتی جدی به شمار آید. بنابراین در مجموع حامی زندگی در جهان است و میل به زندگی بیشتر را نشانه قدردانی عمیق از زندگی دنیوی می‌داند که پیوسته در حال پرورش آن هستیم.

۵. از نظر اونامونو اعتقاد به وجود خدا علی‌رغم موضع لادری‌گرایانه او، ناشی از میل به جاودانگی به‌عنوان وضعیت طبیعی انسانی است؛ زیرا با وجود خداست که جاودانگی امکان تحقق خواهد داشت. از این‌رو ایمان دینی نه توصیفی از واقعیت جهان بلکه درک جهان به‌عنوان موجودی زنده و مایل به جاودانگی شخصی است. بنابراین برخلاف جیمز، اونامونو ادعای توجیه عملی برای ایمان مذهبی را ندارد.

۶. با مقایسه دیدگاه اونامونو با جیمز اثبات شد که اگرچه شباهت‌های فراوانی میان دیدگاه این دو متفکر وجود دارد، اما اونامونو را نمی‌توان یک اندیشمند پراگماتیست به شمار آورد. همچنین نقد او بر دیدگاه ویلیامز حاکی از آن است که اونامونو طرفدار هرگونه جاودانگی اعم از دنیوی و اخروی است و در مجموع برخلاف دیدگاه نیچه، او عاشق زندگی است و ابدی‌خواهی او ناشی از تنفر از زندگی دنیوی نیست.

منابع

- اسکندری، حمیدرضا و علی پورمحمدی، (۱۳۹۶)، بررسی نسبت و تلازم میان مرگ، جاودانگی و معنای زندگی، دوفصلنامه علمی پژوهشی پژوهش‌های عقلی نوین، شماره چهارم، صص ۲۹-۵۰.
- قائمی، محمدمهدی و احمد واعظی، (۱۳۹۳)، حقیقت مرگ، مرگ‌اندیشی و معنای زندگی، فصلنامه آیین حکمت، سال ششم، شماره بیست، صص ۱۵۵-۱۸۳.
- محمدرضایی، محمد و سیده زینب مهربان پور، (۱۳۹۹)، نقد و بررسی نسبت جاودانگی و معنای زندگی از نظر برنارد ویلیامز دوفصلنامه جستارهای فلسفه دین، سال نهم، شماره اول، صص ۹۵-۱۲۰.
- نراقی، آرش، (۱۳۹۷)، درس‌گفتارهای متافیزیک مرگ، اندیشه پویا، شماره ۵۰، صص ۹۵-۹۸.
- یالوم، اروین، (۱۳۹۰)، روان‌درمانگری اگزیستانسیال، ترجمه سپیده حبیب، تهران: نشر نی.
- Anyadubalu, C. C. (2012). Human Existential Desire for Immortality in Unamuno's Perspective. *Global Journal of Human Social Science Arts & Humanities*, 12(14), 52-60.
- Barea, A., & Monegal, E. R. (1952). *Unamuno*. Bowes & Bowes.
- Buben, A. (2022). *Existentialism and the Desirability of Immortality*. Routledge. -
- Buben, A. (2021). The dark side of desire: Nietzsche, transhumanism, and personal immortality. *The Southern Journal of Philosophy*, 59(1), 66-84.
- Candelaria, M. (2012). *The revolt of unreason: Miguel de Unamuno and Antonio Caso on the crisis of modernity* (Vol. 253). Brill.
- Culpepper, H. (1961). Immortality and modern thought: A study of Miguel de Unamuno. *Review & Expositor*, 58(3), 279-295.
- Evans, J. E. (2014). Miguel de Unamuno's Quest for Faith: A Kierkegaardian Understanding of Unamuno's Struggle to Believe. *Miguel de Unamuno's Quest for Faith*, 1-158.
- Fox, R. W., & Westbrook, R. B. (Eds.). (2002). *In face of the facts: Moral inquiry in American scholarship*. Cambridge University Press.
- Oya, A. (2020). Unamuno and James on religious faith. *Teorema: Revista Internacional de Filosofia*, 39(1), 85-104.
- Perez, R. (2020). Karl Jaspers and Miguel de Unamuno: On Reason in an Age of Irrationality. -
- Roberts, P., & Saeverot, H. (2017). *Education and the limits of reason: Reading Dostoevsky, Tolstoy and Nabokov*. Taylor & Francis.
- Solomon, R. C. (2002). *Spirituality for the skeptic: The thoughtful love of life*. Oxford University Press.
- Singer, E. A. (1923). *Modern Thinkers and Present Problems*.
- Unamuno, M. D. (1954). *Tragic sense of life*. Translated by J. E. Crawford Fritch. Mineola, NY: Dover

de Unamuno (vol. 1913), *The Tragic Sense of Life in Men and Nations*; in *The Selected Works of Miguel(- Unamuno 4)*, edited and translated by Anthony Kerrigan, Princeton, Princeton University Press, 1972, pp. 3-358.

Unamuno, M.De(1914). *Vida de Don Quijote y Sancho según Miguel de Cervantes Saavedra* (Vol. IV). - Renacimiento.

.. S(1991). *Foundations of Theological Study: A Sourcebook*. New York: Paulist Press, M., Massa, R-Viladesau

Eskandari, Hamidreza; Pourmohammadi, Ali (2016), investigating the relationship between death, - immortality and the meaning of life. The biannual scientific research journal of modern intellectual in Persian [research, number four. pp. 29-50.

- Ghaemi, Mohammad Mahdi; Waazi, Ahmed (2013), the truth of death, thinking about death and the in Persian [meaning of life, Ayan Hikmat Quarterly, 6th year, number 20, pp. 155-183.

Mohammad Rezaei, Mohammad; Mehrianpour, Sayeda Zeinab(2019). Criticism of the relationship - between immortality and the meaning of life according to Bernard Williams. Bi-quarterly essays on the in Persian [philosophy of religion. ninth year First issue, pp. 95-120.

in [Naraghi, Arash (2017), lectures on the metaphysics of death, Dynamic Thought, No. 50, pp. 95-98- Persian

in [- Yalom, Erwin (2013). *Existential psychotherapy*. Translated by Sepideh Habib. Tehran: Ney Publishing Persian